

УДК 930.1(477)
ББК 87.3 (4 Укр.)

СУЧАСНА ІДЕЯ УКРАЇНИ В СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТА НЕОФОРМАЦІЙНИХ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕННЯХ

Я.С.Гнатюк

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
тел. +380(342)59-60-15; e-mail: kf@pu.if.ua*

У статті з історичної перспективи розглядається сучасна ідея України. Ця ідея досліджується в межах соціокультурного та неоформаційного підходів до осмислення історії України. Описується історичний горизонт та аналізуються стратегії реалізації сучасної ідеї України.

Ключові слова: *ідея України, традиційна ідея України, сучасна ідея України, соціокультурний підхід до осмислення історії України, регіональні типи, православна культура, греко-католицька культура, радянська культура, перехідна культура, неоформаційний підхід до осмислення історії України, інституційні типи, православний феодалізм, греко-католицький феодалізм, протестантський капіталізм, православний комунізм.*

У звичайному розумінні ідея України – це, по-перше, ідея української нації, а, по-друге, ідея Української держави. При науковому ж розумінні необхідно розрізняти традиційну ідею України та сучасну ідею України. Традиційна ідея України – це концепція українського націостановлення та державотворення за умов здобуття незалежності. А, відповідно, сучасна ідея України – це проект розвитку України як нації-держави в умовах незалежності.

Осягнути сучасну ідею України можна лише з історичної перспективи, на шляхах історії України, вдавшись до соціокультурного та неоформаційного аналізу як новітньої методології української історії. Розпочнемо із соціокультурного аналізу сучасної ідеї України.

Як вважають ряд українських та зарубіжних дослідників, українська культура має яскраво виражений дискретний характер. Ця дискретність, на їх погляд, чітко окреслюється у просторових та часових вимірах. Так, С.Гантінгтон стверджував, що «Україна – це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розламу між цивілізаціями, яка відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже декілька століть. В різні моменти минулого Західна Україна була частиною Польщі, Литви і Австро-Угорської імперії. Значна частина її населення є прибічниками уніатської церкви, яка здійснює православні обряди, але визнає владу Папи Римського. Історично західні українці розмовляли українською і були дуже націоналістичними у своїх поглядах.

Населення Східної України, з іншого боку, було загалом православним, і значна його частина розмовляла російською» [1, с.255]. Подібні ідеї висловлював Е.Вілсон. Він зазначав, що «сучасна Україна не є чимось однорідним [...]. Україна успадкувала низку внутрішніх етнічних, мовних, релігійних і регіональних відмінностей, що є складнішими, ніж у більшості інших країн, і багато з відмінностей розділяють українців між собою не меншою мірою, ніж відокремлюють їх від інших народів» [2, с.334]. Е.Вілсон підкреслював, що «Україна все ще залишається культурно роздрібленою країною» [2, с.501]. А.Гальчинський також погоджувався з тим, що «Україна належить до розряду цивілізаційно розколотих країн» [3, с.63]. На його думку, «вона, по суті, перебуває на межі двох світів, двох культур і ментальностей, двох різновекторних цивілізацій, що само собою визначає об'єктивну складність державотворчого процесу, консолідації суспільства» [3, с.63].

На відміну від названих дослідників, які обстоювали тезу про те, що Україна розколота територіально, у географічному просторі, І.Мірчук, навпаки, підкреслював, що вона розколота у часовому просторі. На його погляд, «брак зв'язку між окремими періодами, чи навіть явищами української культури можемо ствердити при кожній нагоді, так що в результаті культурний процес не робить враження органічної цілості, яка поволі, але постійно росте, а уявляється нами як ряд часами навіть блискучих періодів, між собою незалежних і непов'язаних» [4, с.47]. Оригінальну думку щодо розколу України у часовому чи історичному просторі висловила О.Забужко. «Україна, – вважає вона, – без сумніву, по-своєму «розколота», але зовсім не за географічною, лінгвістичною, а чи релігійною ознакою, як намагаються переконати Україну й решту світу (як бачимо, небезуспішно) політтехнологи Януковичевої компанії. Насправді цей розкол куди важче окреслити, бо проходить він, сказати б, не «в просторі», а «в часі». По одній стороні тут – новонароджене й повноправне громадянське суспільство, яке жодним чином не погоджується визнавати результати фальсифікованих виборів [...]. По другій стороні, натомість, перебувають люди, які з різних причин були «експатрійованими» в радянське тоталітарне минуле (хай навіть змаліле до розмірів занепадаючої шахти) і яким досі невідомо, що владі можна протистояти якимось інакше, аніж тихцем її лаючи» [5, с.55].

Узагальнюючи наведені погляди, можна зробити висновок, що українська культура виразно ділиться на дискретні ділянки, які, якщо розглядати їх окремо, поза зв'язком з українською культурою як цілим, називають культурами, а в протилежному випадку – субкультурами, й, відповідно, культурний потенціал України є роздрібленим. Із географічної перспективи, в українському фізичному просторі наявні дві окремі самостійні українські культури – православна та греко-католицька. З історичної перспективи, в українському часовому просторі також присутні дві відособлені, незалежні українські культури: радянська культура та перехідна культура. Таким чином, в українському культурному просторі є чотири окремі культури: православна, греко-католицька, ра-

дянська культура й перехідна культура. Вони вважаються чітко окресленими регіональними типами української культури.

Регіональні типи – це окремі чи споріднені культури, що поширені на певній території. Виходячи з такої дефініції, визначимо головні регіональні типи української культури.

Православна культура – це регіональний тип, який базується на прагненні піднятися й стати над буттям, вийти за межі наявного існування, на першості серця перед розумом, орієнтації на соборне спасіння. Протилежна до неї, греко-католицька культура, – це регіональний тип, який базується на прагненні пристосуватися до буття, розчинитися в ньому, злитися із його горизонтом, на розумі як основі пізнання й поведінки та орієнтації на індивідуальне спасіння.

Опонент православних культур – радянська культура – це регіональний тип, який базується на прагненні перетворити буття, змінити його, на розумі як основі політичного догматизму й доктринерства та орієнтації на досконале суспільство. І, власне, перехідна культура – це регіональний тип, який базується на прагненні гармонізувати буття, узгодити наявні існування, життєві світи особистостей, на єднанні серця й розуму та орієнтації на громадянське суспільство.

З погляду соціокультурного аналізу, концептуальна схема історії України виглядає таким чином. Від хрещення Київської русі до Берестейської унії в Україні існувала єдина православна культура. Після Берестейської унії від православної культури відособилась греко-католицька культура. На початку ХХ століття в Україну проникла радянська культура. З кінця ХХ століття в Україні виникла та почала інтенсивно розвиватися перехідна культура, чітко окреслились тенденції її розвитку.

Якщо взаємодія між православною та греко-католицькою культурами має толерантний та комплементарний характер, між ними немає цивілізаційної напруги, то цього не можна сказати про взаємодію між православною, греко-католицькою й перехідною культурами, з одного боку, та радянською культурою – з іншого. Вони знаходяться у стані конфліктності та протистояння. Між цими культурами наявний ціннісний конфлікт, який спричинив культурну роздрібленість в Україні. В українському культурному просторі співіснує чотири самостійні ціннісні та культурні орієнтації. Православна й греко-католицька культури зорієнтовані на релігію як найвищу цінність, джерело та головний чинник соціальних змін. На відміну від них, радянську культуру зорієнтована не на духовні, а на матеріальні цінності, на матеріальне виробництво як найважливіший чинник соціальної трансформації. У перехідній культурі поєднуються матеріальні й духовні цінності. Вона одночасно зорієнтована і на виробництво, і на релігію. Як бачимо, тенденція розвитку перехідної культури скерована у напрямі синтезу матеріальних і духовних цінностей та створює передумови для утвердження сучасної ідеї України, можливості для реалізації однієї з головних її стратегій,

спрямованої на створення спільної системи цінностей для України як нації-держави.

Перейдемо тепер до неформаційного аналізу сучасної ідеї України. У цьому зв'язку слід зазначити, що практично усі західноєвропейські соціальні мислителі, які були присутні при народженні й спостерігали за розвитком індустріального суспільства, велику увагу приділяли соціальним змінам та трансформації, що відбувалася в Західній Європі при перетворенні аграрних суспільств в індустріальні [6, с.20]. Досліджуючи ці соціальні зміни, О.Конт вів мову про перехід Західної Європи від метафізичної до позитивної стадії, Е.Дюркгейм – від механічної до органічної солідарності, М.Вебер – від традиції до раціональності, Ф.Тьоніс – від спільноти до суспільства, К.Маркс – від феодалізму до капіталізму. При цьому згадані західноєвропейські філософи та соціологи виокремлювали рушійні сили й визначальні чинники цих соціальних змін. Проте між ними не було згоди і єдності. Е.Дюркгейм й М.Вебер головним джерелом соціальної динаміки вважали релігійні уявлення, а К.Маркс – економічне виробництво. Отже, названі західноєвропейські інтелектуали проводили інституційний аналіз соціальних змін, в якому протиставляли релігію та економіку як соціальні інститути, послуговуючись методологічно обмеженими принципами соціального дослідження, що базувалися на редукції – зведенні усього багатоманіття соціальних причин або до релігійних, або до економічних впливів.

Так, К.Маркс дотримувався думки, що «в кожную історичну епоху переважаючий спосіб економічного виробництва та обміну і необхідно зумовлена ним будова суспільства становлять основу, на якій ґрунтується політична історія цієї епохи і історія її інтелектуального розвитку, основу, виходячи з якої вона тільки й може бути пояснена» [7, с.24]. При такому поясненні історії він не брав до уваги той факт, що релігія, особливо у традиційних суспільствах, культурах та цивілізаціях, обумовлює різні способи мислення людей, в тому числі й економічний спосіб мислення індивідів, а економіка в будь-якому суспільстві – традиційному чи сучасному – не існує без економічного мислення та економічної свідомості. К.Маркс не зважав на те, що релігійні ідеї, ідеали, норми й цінності присутні в економічній свідомості, не враховував того, що навіть хибні, фальшиві чи ілюзорні уявлення, до яких, на його думку, належить релігійна свідомість, реально впливають на економічне мислення та економічну поведінку.

У свою чергу, Е.Дюркгейм, полемізуючи з К.Марксом, зазначав, що «марксистська гіпотеза не тільки не доведена, але вона суперечить фактам, котрі, як уявляється, вже встановлені. Все більше число соціологів й істориків сходяться в тому, що релігія – найбільш первісне зі всіх соціальних явищ. Саме із неї шляхом послідовних трансформацій виникли усі інші прояви колективної діяльності: право, мораль, мистецтво, наука, політичні форми і т.д. В принципі все релігійне» [8, с.206].

Якщо К.Маркс розумів релігію як ілюзію, хибне уявлення чи фальшиву свідомість, то Е.Дюркгейм тлумачив її дещо інакше. Він наго-

лошував, що «створений людиною інститут не може ґрунтуватись на похибках та брехні: інакше він не міг би довго існувати. Якби він не ґрунтувався на природі речей, то наштовхнувся б на такий опір цих речей, що не зміг би його подолати». Звідси його висновок: «Немає релігій, які були б фальшивими. Всі по-своєму справжні: всі відповідають, хоча кожна в свій спосіб, певним умовам людського існування» [9, с.6].

Е.Дюркгейм розглядав релігію як колективне уявлення окремо, ізольовано, поза зв'язком з економічною структурою суспільства. На його погляд, економічна структура суспільства жодним чином не визначає релігійних уявлень індивідів. Вони спричинені іншими колективними уявленнями [8, с.240]. Однак складно заперечити те, що є очевидним: економічні умови суспільного життя накладають свій відбиток на релігію та церкву як соціальний інститут, впливають на релігійні настрої й релігійну поведінку.

Саме тому, як підкреслював С.Московічі, досліджуючи значення та роль релігійного й економічного інститутів у творенні характеру суспільства, слід виходити із наступної загальної формули: «Якщо економічний елемент – це кисень існування в суспільстві, то ідеологічний або релігійний елемент – це його водень. Можна обговорювати їх пропорції, але не сам зв'язок» [10, с.48].

Враховуючи зазначене, сформулюємо нове фундаментальне поняття – інституційні типи – базову ідею чи ключову концепцію новітньої методології української історії. Інституційні типи – це теоретичні твердження про щільний зв'язок релігійного та економічного інститутів й особливості взаємодії релігійних та економічних систем.

В українському історичному процесі можна виокремити декілька інституційних типів, що співіснують чи послідовно змінюють один одного. Основними серед них, на наш погляд, є православний феодалізм, греко-католицький феодалізм, протестантський капіталізм та православний комунізм.

Православний феодалізм – це інституційний тип, який базується на ірраціональній сакральній православній етиці та монопольній власності феодала на природні ресурси, засоби виробництва й обміну. Йому протистоїть греко-католицький феодалізм – інституційний тип, який базується на ірраціональній сакральній католицькій етиці в її православному оформленні та монопольній власності феодала на природні ресурси, засоби виробництва й обміну. Реальний феодалізм в історії України – це економічна система, яка заснована на православному чи греко-католицькому уявленні про сакральне.

Далі, протестантський капіталізм – це інституційний тип, який базується на раціональній сакральній протестантській етиці та приватній власності фізичних чи юридичних осіб на природні ресурси, засоби виробництва та обміну. Реальний капіталізм в історії України – це протестантизм без Бога, оскільки протестантський капіталізм є виродженою формою кальвіністської доктрини протестантського віровчення, у ньому місце християнського Бога посідає фінансовий капітал.

Нарешті, православний комунізм – це інституційний тип, який базується на раціональній світській православній етиці та монопольній власності тоталітарної держави на природні ресурси, засоби виробництва й обміну. Реальний комунізм в історії України – це православ'я без Бога, тому що православний комунізм є виродженою формою російського православ'я, в ньому місце християнського Бога займає марксистсько-ленінська наука.

Як бачимо, православний та греко-католицький феодалізм відрізняються один від одного не економічною системою, а релігійною етикою – православною чи католицькою у православному оформленні. Водночас дуже схожі між собою православний феодалізм та православний комунізм, особливо в економічному аспекті. Відмінність між ними полягає лише в релігійній ідеології: сакральній і світській релігійності та сакральній і світській православній етиці.

Якщо православний і греко-католицький феодалізм та православний комунізм мають спільні точки дотику – релігійні чи економічні аспекти, то між ними й протестантським капіталізмом немає жодних збігів. Для православного й греко-католицького феодалізму важливим є символічний капітал – моральність, праведність, репутація, для православного комунізму – культурний капітал – вихованість, освіченість, науковість, а для протестантського капіталізму – фінансовий капітал – гроші та їх нагромадження, просте кількісне зростання.

Окреслимо з погляду неформаційного аналізу концептуальну схему української історії. Із перспективи історичної динаміки, етапи розвитку України виглядають наступним чином.

У середині XI століття в Україні укорінюється православний феодалізм. «Процес феодалізації, – на думку І.Лисяка-Рудницького, – почався на Русі-Україні у середині XI ст. з поселеннями княжої дружини на землі» [11, с.49]. Після падіння Константинополя й занепаду Візантійської імперії у XV столітті сакральний центр православного феодалізму перемістився від Константинополя до двох українських центрів: Києва й Львова. Культурне й цивілізаційне коло, яке раніше утворювали Константинополь та Київ, трансформувалося у розтягнутий зі сходу на захід культурно-цивілізаційний еліпс. «З упадком Царгороду, – зазначав Є.Маланюк, – культура нашої землі вже починає мати два вогнища – на сході і на заході. І образ культурних й політичних границь нашої землі вже з кола з осередком у Києві, перетворюється на еліпс» [12, с.21]. У XVI столітті після Берестейської унії Україна у своєму історичному розвитку увійшла в стадію розламу культурно-цивілізаційного еліпса та усамостійнення східноправославного, тобто власне православного, й західноправославного, або греко-католицького феодалізму. Зміни, які відбулися, були змінами не економічними, а етичними. Православна етика була замінена католицькою етикою у православному оформленні.

Зіставляючи й порівнюючи два окремі історичні потоки: західноєвропейський та український, варто відзначити, що коли Західна Європа здійснила трансформаційний перехід від католицького феодалізму до

протестантського капіталізму, Україна, точніше кажучи Західна Україна, лише перейшла від православного феодалізму до греко-католицького феодалізму, залишаючись, однак, при традиційному способі виробництва й традиційній релігійності з певними модифікаціями релігійної етики. Звідси модернізаційне відставання України від Західної Європи, сповільненість темпоритмів її економічного росту.

Приблизно у середині XIX століття почергово, спочатку греко-католицький, а потім й православний феодалізм розпочали в Україні процес трансформаційного переходу до протестантського капіталізму як капіталізму реального із культом фінансового капіталу. Однак цей процес був короткотривалим. Уже на початку XX століття православний феодалізм Росії, у перетвореному вигляді як православний комунізм, зупинив трансформаційні процеси в Україні, за винятком Західної України, та й то лише до середини XX століття. Як бачимо, єдине, що чітко простежується, так це те, що замість економічних змін в XX столітті, як, власне, і в XVI столітті, в Україні відбулися тільки етичні зміни. Сакральна православна етика й сакральна католицька етика в православному оформленні були витіснені й замінені світською православною етикою та світською релігією – марксизмом-ленінізмом. Таким чином, історична динаміка в Україні – це, насамперед, етична, а не економічна динаміка. В українському історичному процесі наявні й переважають етичні зміни, при майже повній відсутності якісних економічних змін, іншими словами, – змін економічних систем. Фактично, від середини XI століття й до кінця XX століття Україна перебувала у феодалізмі, при чому, незалежно від його модифікаційних форм – православної, греко-католицької чи комуністичної, реально, а не ідеологічно, в економічному плані нічого не змінювалося.

У кінці XX століття протестантський капіталізм Західної Європи й США спробував взяти реванш у православного комунізму Росії за свою поразку в Україні на початку чи в середині XX століття. Україна на початку XXI століття втретє, оскільки перший раз це відбувалося вкінці XVI століття, а другий раз – у середині XIX століття, увійшла в стадію трансформаційного переходу.

Осмислюючи специфіку цього переходу як трансформацію інституційних типів, необхідно відзначити наступне. При православному комунізмі один соціальний інститут – держава – панує над усіма іншими. Звідси державний тоталітаризм як соціальна система. При протестантському капіталізмі знову ж таки один соціальний інститут – ринок – панує над усіма іншими. Внаслідок цього виникає ринковий тоталітаризм як соціальна система. Тому надія на те, що із заміною державного тоталітаризму ринковим тоталітаризмом в Україні будуть вирішені усі соціальні проблеми є ілюзією, фальшивим уявленням. Будь-який тоталітаризм – державний, економічний, церковний тощо, де окремий соціальний інститут отримує монопольну владу над усіма іншими соціальними інститутами та спільнотами, негативно позначається на функціонуванні й розвитку будь-якої соціальної системи.

Таким чином, головними стратегіями утвердження та реалізації сучасної ідеї України, як це впливає в результаті соціокультурного та неоформаційного аналізу, є творення спільної системи цінностей, прийнятної для усіх громадян України та надання імпульсу розвитку економічній системі України, раціоналізації її економічних відносин.

Література

1. Хантингтон С. Становление цивилизаций / С.Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
2. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е.Вілсон. – К.: К.І.С., 2004. – 552 с.
3. Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада / А.С.Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
4. Мірчук І. Напрямки української культури / І.Мірчук. – Мюнхен: УВУ, 2003. – 53 с.
5. Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію / О.Забужко. – К.Факт, 2005. – 232 с.
6. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф.Фукуяма. – М.: АСТ, 2003. – 474 с.
7. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії / К.Маркс, Ф.Енгельс. – К.: Політвидав України, 1970. – 98 с.
8. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э.Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
9. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Э.Дюркгейм. – К.: Юніверс, 2002. – 424 с.
10. Московичи С. Машина, творящая богов / С.Московичи. – М.: ЦПП, 1998. – 560 с.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / І.Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 554 с.
12. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є.Маланюк. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.

Стаття поступила в редакційну колегію 03.12.2009 р.

Рекомендовано до друку докт. філос. наук, професором Возняком С.М.

THE MODERN IDEA OF UKRAINE IN THE SOCIO-CULTURAL AND HISTORICAL REPRESENTATIONS NEOFORMATSIONNYCH

Y.S.Gnatiuk

PreCarpathian National University named after Vasyl Stefaniuk,

Ivano-Frankivsk, st. Shevchenka, 57

tel. +380(342)59-60-15; e-mail: kf@pu.if.ua

In the article from a historical perspective in considered the modern idea of Ukraine. This idea is explored in the boundaries of socio-cultural and

neoformatsionnogo approaches to understanding the history of Ukraine, the historical horizon is fixed and analyzed the implementation strategy of the modern idea of Ukraine.

Keywords: *the idea of Ukraine, the traditional idea of Ukraine, the socio-cultural approach to understanding the history of Ukraine, regional types, the Orthodox culture, the Greek-Catholic culture, modern culture, transient culture, institutional types, the Orthodox feudality, the Greek-Catholic feudalism, the Protestant capitalism, the Orthodox communism.*